

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

**Azərbaycan-özbək əlaqələrinin böyük tədqiqatçısı
akademik Həmid Araslı**

Cənnət Nağıyeva
Filologiya elmləri doktoru.

Annotasiya. Məqalədə XX yüzil Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin görkəmli tədqiqatçısı akademik Həmid Araslının böyük özbək şairi Əlişir Nəvai yaradıcılığına münasibətindən bəhs edilir. Ötən əsrin 30-cu illərinin ortalarından etibarən 80-ci illərə qədər – təxminən yarım əsrlik bir dövr ərzində H.Araslı Ə.Nəvai yaradıcılığı ilə fasiləsiz olaraq məşğul olmuşdur. O, öz elmi əsərlərində Nəvai yaradıcılığını tədqiq etdiyi kimi, böyük sənətkarın Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrini də dərinlən öyrənmişdir. Ustad ədəbiyyatşünasın olduğu “Leyli və Məcnun” teması özbək dilində “Nizami və Nəvai”, “Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Əlişir Nəvai və yaradıcılığı”, “Böyük özbək şairi”, “Əmir Əlişir Nəvai” və s. məqalələri Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin araşdırılması tarixinin yadda qalan səhifələridir. Məqalədə akademik H.Araslının təkcə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, həm də qardaş özbək ədəbiyyatşünaslığında bir ustad kimi mühüm mövqeyə malik olduğu da vurğulanır.

Açar sözlər: Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri, XX yüzil Azərbaycan Nəvaişünaslığı, akademik Həmid Araslı

**Senior researcher of Azerbaijani-Uzbek relations,
academician Hamid Arasli**

Jannat Naghiyeva
Doctor of Philological Sciences.

Abstract. In the article is dealt with attitude of academician Hamid Arasli, the prominent researcher of Azerbaijani-Uzbek literary relations of XX century to the creativity of Alisher Navoiy, a great Uzbek poet. Since the mid-30s of last century to 80s, nearly for half a century H. Arasli was engaged with A.Navai’s creativity. In his scientific works he studied Navoiy’s creativity as well as his relation with Azerbaijani literature. The theme “Leyli and Majnun” of literary critic, “Nizami and Navoiy”, “Navoiy and Azerbaijani literature”, “Alisher Navoiy and his creativity”, “Great Uzbek poet”, “Amir Alisher Navoiy” and others articles in Uzbek language are memorable pages in the research history of Azerbaijani-Uzbek literary relations. In the article is emphasized that H.Arasli has an important place as a master not only in Azerbaijani literary criticism but in fraternal Uzbek literary criticism, too.

Keywords: Azerbaijani-Uzbek literary relations, 20th century Azerbaijani poetry, academic Hamid Arasli

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən də, qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqində və nəşrində akademik Həmid Araslının xidmətləri elm aləminə, xalqımıza bəllidir. Həmid müəllimin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsindəki xidmətlərindən kifayət qədər bəhs edilib. Məlum olduğu kimi, poeziyadan danışarkən ilk öncə türk aləmində iki böyük sənətkarın adı çəkilir. Bunlardan biri XV yüzillik şairi Əmir Əlişir Nəvai, digəri isə dilimizdə misilsiz poetik nümunələr yaradan Məhəmməd Füzulidir. Bu iki sənətkarın yaradıcılığının tədqiqindən söz açarkən tədqiqatçılar içərisində ilk öncə Həmid müəllim anılır.

1940-cı il dekabr ayının 3-də Nizami və Nəvai yubiley komitələrinin iclasında Səməd Vurğun Nəvai yaradıcılığını dərya ilə müqayisə edir və göstərir: “Bizim alimlərimiz onun sahillərinə taxta qayıqlarla üzmək istəyirlər. Mənim zənnimcə, bu dəryaya müasir elm və mədəniyyət əsasında tikilmiş böyük gəmi salmaq lazımdır” [1]. Nizami kimi böyük şəxsiyyət ilə çiyin-çiyinə dayanmış Nəvai yaradıcılığının Azərbaycanda tədqiqinin öhdəsindən Səməd Vurğunun qarşıya qoyduğu səviyədə akad. H.Araslı gəlmişdir.

Həqiqətən, öz qiymətli elmi-tədqiqat əsərlərinə görə, Həmid müəllimin adı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi, özbək ədəbiyyatı tarixi səhifələrində də layiqli yer tutur. Özbək ədəbiyyatına aid ayrı-ayrı əsərlərindən, məqalələrindən əlavə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən əsərlərinə nəzər salanda görürük ki, Həmid müəllim bir çox şairlərin yaradıcılığından söz açarkən, orada özbək ədəbiyyatına, özbək şairinə, ədəbi əlaqələrə aid ötəri də olsa mühüm bir fikir söyləmiş, özbək xalqının ədəbiyyatına öz münasibətini bildirmişdir.

Əsas hissə / Main part

Həmid müəllim məqalələrində, xüsusilə Füzuliyə aid kitablarında Füzulinin özünə müəllim hesab etdiyi, qəzəllərini təzmin etdiyi Lütfi haqqında fikir söyləmiş, Əhmədindən, Ətaidən, Sultan Hüseyn Bayqaradan danışmış, lakin onun ən çox sevdiyi, tədqiq etdiyi şair Əlişir Nəvai olmuşdur.

Hələ 30-cu illərin axırlarında, şairin yubileyi ərəfəsində Nəvainin milliyyətini dəqiqləşdirmək üçün birinci növbədə Həmid müəllimə müraciət edilmiş, bu məsələyə aid öz fikrini bildirməyini xahiş etmişlər. Həmid müəllim öz fikrini yazılı surətdə ifadə etmişdir. Yazı belə başlanırdı: “Böyük özbək şairi Əlişir Nəvai...” Bu sözləri prof. Həmid Süleyman və Həmid Araslının özü həmişə böyük ictimaiyyətə yad edirdilər.

Azərbaycan və özbək xalqlarının türk dillərində danışmaları, eyni dinə bağlı olmaları, etnik və tarixi inkişaf cəhətdən aralarında qüvvətli bənzəyiş və yaxınlıqları onlar arasındakı ictimai ünsiyyəti daha da asanlaşdırmış, keçmişdə olduğu kimi, sonralar da, dövrümüzdə də əməkdaşlığın ardıcıl olmasını təmin etmişdir. Özbək və Azərbaycan alimləri biri digərinin sənətkarlarını, şairlərini öz doğma sənətkarları kimi sevmiş, tədqiq etmişlər.

Həmid müəllim şair təbiətli bir alim idi, həm özbəkçə, həm də azərbaycanca çoxlu əzbər şeir bilirdi.

Azərbaycanda Nəvai irsinin tədqiqi hələ 1907-ci ildə “Dəbistan” jurnalının fəaliyyəti ilə başlamış [2, s.34], sonralar “Dirilik” jurnalının 1914-1916-cı il nömrələrində dalbadal “Məşahir” seriyasından şairə aid məqalələr dərc edilmişdir. Fərhad Ağazadənin “Ədəbiyyat məcmuəsi”ndə [3] Nəvai şeirlərindən nümunələr verilmiş, Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”nda, Seyid Əzim, Salman Mümtaz, Həsənəli Qaradaği, Əlabbas Müznib və Əli Nazimin yazılarında, bir çox başqa Azərbaycan müəlliflərinin kitablarında, əlyazmalarında Nəvaiyə aid, onun yaradıcılığına aid çox tədqiqlərə rast gəlmək olar. Dövrümüzün alimlərindən akad. M.Arif Dadaşzadə, prof. Mübariz Əlizadə, M.S.Sultanovun və başqalarının Nəvaiyə aid bir sıra elmi və elmi-kütləvi məqalələri də çap edilmişdir.

Azərbaycanda Nəvai həmişə sevilib, hətta sovet hakimiyyəti dövründə bu böyük özbək şairinə aid ilk tədqiqat əsəri 1926-cı ildə Bakıda nəşr edilib. Lakin Nəvai irsinin dərinə və ardıcıl şərh, tədqiqi Həmid müəllimin elmi fəaliyyəti ilə əlaqədar olmuş, onun yaradıcılığında yüksək səviyyəyə çatmışdır.

1940-1948-ci illərdə Nəvai yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə əlaqələrini işıqlandıran məqalələr meydana çıxır. Akademik Həmid Araslı özünə qədərki müəlliflərdən fərqli olaraq, yalnız təzkirələr əsasında deyil, şairin öz əsərləri əsasında özbək şairinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı yaradıcılıq əlaqələrini şərh etməyə çalışmışdır. Həmid Araslının Nizami yubileyi ilə əlaqədar yazmış olduğu “Leyli və Məcnun” teması özbək dilində” [4, s.230], “Nizami və Nəvai” [5], Nəvainin anadan olmasının 500 illiyi münasibətilə “Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı” [6, s.83; 7], “Əlişir Nəvai və yaradıcılığı” [8], “Böyük özbək şairi” [9], “Əmir Əlişir Nəvai” [10] və başqa məqalələri Nəvai bədii irsinin ədəbi-tarixi əhəmiyyətini və onun Azərbaycan poeziyasına faydalı təsirini işıqlandırır.

Həmid Araslı “Böyük özbək şairi” adlı məqaləsində sənətkarın həyatı, təhsili, əsərləri, Nizami ilə əlaqəsi, Kişvəriyə təsiri, Azərbaycan ədəbiyyatında ona nəzirələr yazılması haqqında qısa məlumat verir. “Əmir Əlişir Nəvai” məqaləsində Sultan Hüseyn Bayqara ilə ictimai, siyasi əlaqəsindən, şairin vəzirliyindən, xalqına xidmətindən və s. bəhs edir. “Nizami və Nəvai” də isə bu iki “Xəmsə” müəlliflərinin “Xosrov və Şirin” poemalarından danışır və poemaların qısa müqayisəsini verir.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tarixi köklərini öyrənməkdə, xalqımızı özbək mədəniyyəti ilə tanış etməkdə və onun qiymətli nümunələrini öyrəni təbliğ etməkdə H.Araslının “Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı məqaləsi çox qiymətlidir. Müəllif burada əsasən Nəvainin Nizami mövzusunda yazdığı poemalardan danışaraq, hər iki sənətkarın poemalarını müqayisə etməklə kifayətlənməyib, Nəvai haqqında yazan özbək alimlərinin əsərlərinə də nəzər salır və sübut edir ki, “Nəvai Nizami məktəbinə daxil olan böyük sənətkarların ən görkəmlisidir... Nəvai dahi bir sənətkar olaraq Nizami temalarını orijinal surətdə işləmiş və sujeti özünəməxsus bir yol ilə inkişaf etdirmişdir” [11, s.90].

Bütün dahi sənətkarlar, qüvvətli qələm sahibləri kimi, Əlişir Nəvai də həyatda bütün çətinliklərlə, bir çox haqsızlıqlarla qarşılaşmalı olmuşdur. Bununla belə heç bir əzab-əziyyət, təqib bu böyük insanı, müdrik vətənpərvəri xalqına xidmətdən çəkindirə bilməmişdir. Nəvai, bir tərəfdən qüdrətli qələmi, ciddi elmi-ədəbi fəaliyyəti, digər tərəfdən məsləhətləri ilə dövlət işlərinə təsir göstərərək, öz vətəninə və xalqının inkişafına çalışmışdır. Böyük şair sarayda fəaliyyət göstərdiyi üçün onun vəziyyəti daha mürəkkəb olmuşdur. Akademik H.Araslının 1948-ci ildə yazdığı “Əlişir Nəvai” [12] adlı məqaləsində bütün bu məsələlər ətraflı şərh olunub.

Ümumiyyətlə, H.Araslının Nəvai haqqında yazdığı məqalələrdə şairin həyatı və ədəbi irsi ilə bağlı müxtəlif aktual məsələlər haqqında məlumat verilir. Nəvainin həyat yolu, Nəvainin lirikası, Nəvainin “Xəmsə”si, Nəvai və əsrimiz kimi məsələlərdən bəhs edən yuxarıdakı məqalə məhz bu cəhətdən əhəmiyyətlidir. H.Araslının “Əlişir Nəvai və yaradıcılığı” adlı digər bir məqaləsində Nəvai şeirinin qabaqcıl ideya motivləri, onun sənətkarlığı və novatorluğu məsələləri təhlil olunur.

Məlumdur ki, özbək mədəniyyəti tarixində ana dilinə dərin məhəbbət bəsləyən, bu dildə əsərlər yazan tərəqqipərvər şairlər, alimlər Nəvaiddən əvvəllər də olmuşdur. Lakin Nəvai istər bədii əsərlərində, istərsə də elmi yaradıcılığında özbək dilinin zənginləşməsi, təkmilləşməsi uğrunda şüurlu mübarizəyə girişmiş və böyük işlər aparmışdır. Məqalədə bu məsələ ətraflı işıqlandırılır. Bundan sonra Nizami və Nəvai poemaları müqayisə edilir. “Xosrov və Şirin” poeməsindəki orijinal cəhətlər meydana çıxarılır. Nəvainin nəinki Nizami, Marağalı Əşrəf və Qasım Ənvar kimi Azərbaycan şairlərinin irsindən bəhrələndiyi, özündən sonra gələn Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına təsiri də göstərilir.

Akademik H.Araslının Özbəkistanda və Daşkənddə də Nəvaiyə aid bir çox məqalələri çap edilmişdir: “Nəsimi və Nəvai” [13], “Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı” [14], “Nəvai mirasının öyrənilməsi tarixindən” [15] və s.

Həmid müəllim bu məqalələrində ən əvvəl Nəvainin Azərbaycan şairlərinə münasibətini, Nizamini, Əsrəfi və b. şairləri qiymətləndirməsini göstərdikdən sonra Nəvainin Azərbaycan ədəbiyyatına təsirindən, xüsusilə Xülqi, Allahi, Ziyayi kimi şairlərin Heratda təhsil almasından, Şah İsmayıl sarayında yaşayıb-yaradan şairlərin şeirlərində özbək dili ünsürlərinin artıq dərəcədə olduğundan, Nəvai nəsrinin təsiri nəticəsində Sadiq bəyin təzkirə yazmasından, sonralar isə Cənnəti, İbrahim Tahir Musayevin Nəvai şeirlərini tərcümə etmələrindən bəhs edir.

Həmid müəllim yalnız özbək ədəbiyyatını, Nəvai yaradıcılığını tədqiq etməklə kifayətlənməmişdir. Daşkənddə Nəvai muzeyinin yaradılmasında, Özbəkistan üçün yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında onun böyük xidmətləri olmuşdur. Akad. V.Y.Zahidov, prof. Həmid Süleyman, Səmərqənd universitetinin professoru akad. Vahid Abdullayev, akad. Ə.P.Qəyyumov, fil. elmləri doktoru, prof. Səidə Narzullayeva, fil.e.doktoru, prof. Sadir Erkin və onlarla görkəmli alimlərin hazırlanmasında Həmid Araslının bir müəllim və ustad kimi xidmətləri bugün də unudulmayıb. Vəfatından bir qədər əvvəl də Həmid müəllim Daşkənddə bir özbək aliminin doktorluq dissertasiyasının müdafiəsində rəsmi opponet kimi çıxış etmişdir. Özbəkistan alimlərinin bir çoxu indi də Həmid müəllimi “ustazım” deyər xatırlayırlar.

Bir neçə on illər ərzində Həmid müəllim Nəvai xatirəsinə həsr edilmiş ənənəvi elmi konfransların iştirakçısı olmuş, məzmunlu məruzələrlə çıxış etmişdir. Yadımdadır, bir-iki il idi ki, konfransa getməmişdi. 1983-cü ildə mütləq konfransda iştirak edəcəyinə söz vermişdi. Nəvainin təvəllüdü günü də Həmid müəllimin təvəllüdü kimi fevral ayındadır. Konfrans fevral ayının 9-da oldu. Həmid müəllim orada iştirak edə bilmədi.

Növbəti konfransda dedilər ki, 1983-cü il konfransından keçən bir il müddətində Şərəf Rəşidoviç Rəşidov, akad. H.Araslı, akad. V.Zahidov həyatdan getmişlər. Konfrans başlamazdan əvvəl alimlərin biri sədrdən soruşmuşdu: “Bu üç nəfərdən kimin adını birinci çəkəcəksən? Sədr cavab verdi: “Əlbəttə, Həmid Araslının”. Sonra əlavə etmişdi: “Həm yaşda, həm də elmdə Həmid Araslı onlardan böyük idi”.

Akademik İzzət Ataxanoviç Sultanovun sədrliyi ilə bütün iştirakçılar hüznü sükutla Həmid müəllimin xatirəsinə yad etdilər.

Nəticə / Conclusion

Akademik H.Araslının özbək ədəbiyyatının tədqiqində xidmətləri yüksək qiymətləndirilmiş, ona Özbəkistanın Əməkdar elm xadimi kimi şərəfli ad verilmişdir.

Həmid müəllim ədəbiyyata, elmə xidmətlərini məqalələrlə, məruzələrlə hərtərəfli şərh etmək mümkün deyil.

Alimin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə aid ayrıca, sanballı bir elmi-monoqrafik əsər yazılsa, bu, onun xidmətlərinin geniş ictimaiyyətə çatdırılmasına, şübhəsiz, kömək edə bilər. Biz əminik ki, Həmid müəllimin əziz xatirəsi vətəninə olduğu kimi, Özbəkistanda da onun qələm yoldaşlarının, dostlarının və tələbələrinin qəlbində daima yaşayacaqdır.

Ədəbiyyat / References

1. Yubiley komitələri iclasının stenoqrafik yazısı (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi).
2. Ə.A.Həsənzadə. Təracumi-əhval (məşahir). “Dəbistan” jurnal., 1907, №3.
3. Ədəbiyyat məcmuəsi. Müntəxibi və nəşiri: Fərhad Ağzadə.
4. Nizami. Bakı, Azərnəşr, 1940.

5. “Ədəbiyyat qəzeti”, 12 mart 1940.
6. “Revolusiya və kultura” jurnalı, 1940, №7.
7. “Kommunist” qəzeti. 5 may 1948.
8. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 13 may 1948.
9. “Pioner” jurnalı, 1948, №5.
10. “İnqilab və mədəniyyət”, 1948, №5.
11. “Azərbaycan” jurnalı (ərəb əlifbası ilə). Bakı, 1946, №9.
12. “Azərbaycan” qəzeti (ərəb əlifbası ilə). Bakı, 1947, №49.
13. Həmid Araslı. Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı. “Revolusiya və kultura”, 1940, №7.
14. Həmid Araslı. Nəvai. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 13 may, 1948.
15. “Quliston” (özbəkçə). Daşkənd, 1940, №1.

Известный исследователь азербайджанско-узбекских связей академик Гамид Араслы

Джаннат Нагиева

Доктор филологических наук.

Резюме. В статье говорится об интересе известного исследователя XX века Гамида Араслы к творчеству выдающегося узбекского поэта Алишира Навои. С середины 30-х до 80-х годов прошлого века – почти полувековой период – Гамид Араслы не прекращал заниматься изучением творчества А.Навои. Статьи известного литературоведа «Тема «Лейли и Меджнун» на узбекском языке», «Низами и Навои», «Навои и азербайджанская литература», «Алишир Навои и его творчество», «Великий узбекский поэт», «Амир Алишир Навои» и др. с подробным анализом творчества А.Навои составляют незабываемые страницы истории исследования азербайджанско-узбекских литературных связей. В статье подчёркивается высокое значение академика Г.Араслы не только для азербайджанского, но и для братского узбекского литературоведения.

Ключевые слова: азербайджано-узбекские литературные связи, азербайджанское навоиведение XX века, академик Гамид Араслы